

LOULOU TIMMERMANS

Creatief hergebruik

April 1986 zijn in het centrum van Utrecht enkele monumentale panden aan het Janskerkhof in gebruik genomen. Na een grondige renovatie heeft het kantongerecht zich hier gevestigd. De panden zijn, in 1648 en 1715, oorspronkelijk gebouwd als woonhuis. Later is het ene pand gekocht en verbouwd door een bank, en het andere door een belastingkantoor. Nu zijn de panden eigendom van het rijk. Deze panden vormen een van de vele voorbeelden hoe een gebouw wordt aangepast in de loop van de tijd. Een gebouw wordt immers voor een bepaalde functie gebouwd. Wanneer het gebouw niet meer aan de eisen van de functie voldoet kan men het gebouw aanpassen of een andere locatie zoeken. In het laatste geval komt het oorspronkelijke gebouw leeg te staan. Er zal een nieuwe functie gezocht moeten worden of het pand moet worden gesloopt. Met het verlies van de functie gaat immers ook de inkomstenbron voor het onderhoud verloren. Het gebruik is de sleutel tot behoud van een gebouw.

Gelukkig wint behoud en hergebruik het de laatste jaren steeds meer van sloop. Watertorens, pakhuizen en kerken worden omgebouwd tot woningen. Oude industriegebouwen in de binnenstad geven plaats aan kleine bedrijfsjes en kunstenaars.

Niet alleen monumenten worden geschikt gemaakt voor andere functies. Steeds meer worden ook niet-monumenten hergebruikt. Hierbij gaat het meestal om jongere gebouwen, vaak in de binnenstad. Krakkers en kunstenaars spelen hierbij vaak een rol. Op zoek naar goedkoop onderdak nemen ze leegstaande gebouwen in gebruik, ook als die niet een specifieke woonfunctie hadden. Tetterode bijvoorbeeld is een oude fabriek in het centrum van Amsterdam en zou eerst gesloopt worden. Nu is het verbouwd, gesteund door subsidies, tot een combinatie van appartementen, ateliers en ruimtes voor bedrijfsjes.

De aanpak bij hergebruik van gebouwen loopt sterk uiteen: van uiterste conservatie tot onherkenbare mutatie (afhankelijk of het een monument betreft). De Rijksgebouwendienst laat de laatste tijd duidelijk een nieuwe aanpak zien, die ze systematisch toepast. Ze pakt haar monumenten methodisch en eigentijds aan.

Gebouw zoekt functie

Om een geschikte functie bij een gebouw te vinden en die te integreren is veel creativiteit nodig. Aan de andere kant zijn er ook functies op zoek naar een locatie. Vaak gaat het bij hergebruik om locaties in de binnenstad, en deze zijn door kleine bedrijfsjes, winkels en woningen zeer gewild.

De Rijksgebouwendienst heeft bij uitstek de mogelijkheid om de functies en de locaties bij elkaar te brengen. Enerzijds heeft ze vele gebouwen onder haar beheer, en anderzijds moet ze veel functies onderbrengen. Opdracht en beheer zijn in één hand. Zij kan hierdoor zuiver zonder compromissen te werk gaan. Een zeer geslaagd voorbeeld is het al eerder genoemde kantongerecht in Utrecht. Een ander voorbeeld is het onlangs klaargekomen *Mauritshuis* in Den Haag uit 1640, een zuivere representant van het Hollands Classicisme. Nu is het een museum voor schilderkunst. In Rotterdam huisvest het 17-de eeuwse *Schielandshuis* nu het histo-

risch museum, en het oorspronkelijke 'Verenigingsgebouw der Koninklijke Nederlandse Yachtclub', een eclectisch gebouw uit 1851, het museum voor land- en volkenkunde.

De Rijksgebouwendienst geeft met deze voorbeelden richting aan de houding t.o.v. hergebruik van gebouwen in het algemeen, en de aanpak van monumenten in het bijzonder. Deze is de laatste jaren sterk aan het veranderen. Ook de Rijksgebouwendienst heeft haar standpunten aan de

Kantongerecht, gezien vanaf Janskerkhof (foto Loulou Timmermans)

tijd aangepast. Dijkstra nam als rijksbouwmeester afstand van de term monumentenzorg en stelde daar architectuurzorg voor in de plaats.

Hiermee samen hangt het landelijke Monumenten Inventarisatie Project, dat onlangs is gestart. Het doel van het project is in de komende vijf jaar de waardevolle objecten van de periode 1850-1940 in kaart te brengen.

Houding

Verschillende gebouwen die zijn hergebruikt laten heel uiteenlopende oplossingen zien. Het uiteindelijke resultaat toont hoe er met de bestaande architectuur is omgesprongen, hoe de kwaliteiten van het oude zijn gebruikt, en hoe de toevoegingen zijn geïntegreerd.

Globaal zijn er vier houdingen te onderscheiden:

- 1 Een extreme houding is die van reconstructie van een oorspronkelijke toestand, ten koste van latere architectonisch-historisch waardevolle verbouwingen. Nog extremer was *Violet le Duc*, tweede helft 19de eeuw. Hij vond dat het gebouw door restauratie tot zijn ideale vorm moest worden gebracht. Het moest een tot in de uiterste perfectie doorgevoerd beeld geven van de desbetreffende bouwstijl, volmaakter dan wellicht in de werkelijkheid ooit het geval is geweest. Deze houding heeft nooit veel aanhang gekend.
- 2 De houding die monumentenzorg tot voor kort had, is de volgende: het gebouwde moet zoveel mogelijk gerespecteerd worden; de toevoegingen en veranderingen uit de opeenvolgende eeuwen zijn historisch waardevol; de aan te brengen wijzigingen moeten zo min mogelijk en dan in historiserende vorm plaatsvinden, teneinde harmonie

te bereiken.

- 3 De architectuur van elke tijd heeft zijn bestaansrecht, ook die van deze tijd. Aanpassingen door eisen van de nieuwe functie moeten eigentijds worden vormgegeven, niet historiserend. Door imitatie verliest het oorspronkelijke aan herkenbaarheid.
- 4 Een andere houding is om hergebruik zuiver economisch te zien en alleen uit te gaan van de constructieve randvoorwaarden. Ingrepen worden niet gestoord door beperkingen van architectonisch waardevolle delen. Het gebouw kan optimaal aan de nieuwe functie worden aangepast.

Paleis Noordeinde is nog volgens de

*Het Arsenal op schaal 1 op 1500
(uit Bouw nr. 14/15 1984)*

tweede visie gerestaureerd. Dat deze houding verleden tijd is bewijst de Rijksgebouwendienst overtuigend in haar laatste projecten. Houding drie is de trend. Een gebouw is met de tijd, gebruiken en met de samenleving meegeëvolueerd. De opeenvolgende aanpassingen vertellen de geschiedenis ervan. Zo zullen de ingrepen van deze tijd en de ingrepen van de toekomst ook hun verhaal vertellen.

Door nieuwe technieken en werkwijzen is steeds vaker conservatie mogelijk. Het *Arsenaal* in Leiden bijvoorbeeld heeft een hele nieuwe fundering gekregen naast de oude. Soms is het goedkoper als het gebouw helemaal wordt leeggehaald op de gevels na. Zo een forse ingreep laat *Mart van Schijndel* zien bij de verbouwing van de voormalige artilleriestallen, nu onderdeel van *Centraal Museum Utrecht*. Door het krappe budget is besloten alleen de

verschijningsvorm, de ruimtelijke indeling en de daglichttoetreding. Elementen van de tweede orde zijn bv. trappen, raamindelingen, betimmeringen en plafonds; ze zijn meer afhankelijk van de functie van het gebouw. De elementen van de derde orde zijn het meest gevoelig voor slijtage en mode; ze betreffen de afwerking en inrichting, bv. de afwerking van vloeren, wanden en plafonds, sanitair en lichtarmaturen.

Hierna wordt een programma van eisen vastgesteld.

Een illustratie zijn de volgende vier gebouwen. Het in gebruik nemen door de nieuwe functie maakte forse ingrepen noodzakelijk. De oplossingen lijken logisch en het resultaat is leerzaam.

Kantongerecht

In het gebouw van het kantongerecht in

meerwaarde geeft.

Opvallend zijn de nieuwe dakkapellen. Omdat meer ruimte nodig was, moest gebruik gemaakt worden van de ruimte onder de kap. Er was behoefte aan veel daglicht. Historiserende dakkapellen werden afgewezen. De gewaagde stalen lichtopeningen, zoals die te zien zijn aan de voorgevel, zijn het resultaat.

Opmerkelijk is ook de integratie van de installatie. In verband met eventuele latere wijzigingen is niet gekozen voor wegwerken van leidingen in de muren. De leidingen bevinden zich nu tussen de dubbele vloer en in verticale schachten. Aansluitingen van electriciteit, verlichting en telefoon bevinden zich in zelfstandige verticale zuilen.

Een combinatie van terug-restauratie, renovatie, reparatie en nieuwbouw. Zo is een eenheid ontstaan waar de nieuwe toevoegingen ingetogen van karakter zijn. Alle toevoegingen zijn los gehouden van de historische bouwdelen, en op eigentijdse wijze vormgegeven.

Mauritshuis

Op een zelfde manier is men in het Mauritshuis te werk gegaan. Ook hier is een gedeelte nieuwbouw toegevoegd. Door ruimtegebrek was men genoodzaakt tot uitbreiding. Een heldere oplossing werd gevonden na historisch onderzoek. Een later dichtgemetselde gang bevond zich onder het voorplein. Dit was de aanleiding tot het maken van twee volledige lagen onder het voorplein.

Opmerkelijk is dat het gelukt is deze ruimtes open en licht te houden.

De verbindingen tussen kap en zoldervloer, zowel als die van de verdiepingvloer met de buitenmuren zijn hersteld. De deuropeningen in de hoeken van de kabinetten zijn volgens de 17de eeuwse plattegrond teruggebracht.

Voor de leidingen is gebruik gemaakt van de oude rookkanalen. In de vensterbanken is de luchtaanvoer opgenomen. De afvoer verloopt via panelen in de schoorsteenmantels en plafonds. De materiaalkeuze en detaillering is zorgvuldig, met gevoel voor kwaliteit. Nieuwe elementen in eigentijdse materialen zijn gecombineerd met het achttiende eeuwse interieur, en versterken elkaar.

Arsenaal

De *Universiteit van Leiden* heeft een aantal jaren geleden enkele nieuwbouwprojecten aan de *Witte Singel* voltooid. Temidden daarvan staat het oude Arsenal, welke bijna was gesloopt. Nu bevinden zich hierin de faculteiten sinologie en japannologie.

Het Arsenal met zijn twee verdiepingen en een kap, is vrij goedkoop gebouwd. De massieve muren hadden vocht-

Het snelfiltergebouw in Rotterdam (foto Loulou Timmermans)

buitenmuren te behouden en deze openen in te vullen.

Maar welke argumenten zijn doorslaggevend in het spanningsveld tussen behoud van het waardevolle en aanpassing aan de eisen van de nieuwe functie?

Systeem

De Rijksgebouwendienst heeft geprobeerd een systeem te vinden, waarin de waarde van een monument in onderdelen objectief wordt vastgelegd. Alleen dan kunnen aspecten van behoud of herstel en aanpassing of vernieuwing met elkaar afgewogen worden.

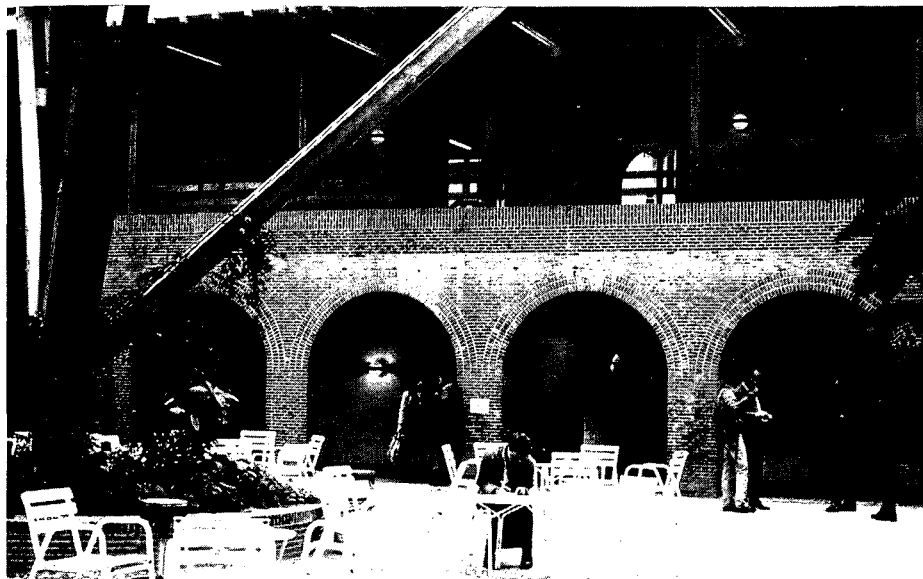
In dit systeem worden aan de hand van archief en bouwhistorisch onderzoek drie ordes onderscheiden. Tot de eerste orde behoort de structuur van het gebouw. De bouwmuren, gevels, vloer- en kapconstructie, maar ook de stedenbouwkundige

Utrecht is de hoofdconstructie hersteld in de oorspronkelijke 17de eeuwse toestand. In de kelder is bestaand siermetselwerk aangevuld; 18de eeuwse stucwerk, dat men ontdekte achter de betimmering is gerestaureerd. Op enkele plaatsen zijn de gevolgen van vroegere verbouwingen gewijzigd.

Om de twee verstuivend uit elkaar gelegen panden te verbinden is een licht stalen paviljoen in de tuin aangelegd. Door deze routing voor het publiek blijft het hoekpand het domein voor de rechters: daar zijn werkkamers en een vergaderzaal. Het dak van het paviljoen is als gevel behandeld, omdat men vanaf de verdiepingen er zicht op heeft: de dakbedekking is van lood, wat een harmonieus geheel geeft met de tuin waar ook grijstinten zijn toegepast, o.a. in het kunstwerk dat een hoek van de tuin vult en deze een duidelijke

doorslag, de houten vloerbalken hadden verrotte koppen. Ook de kozijnen en het dak waren vrij slecht. Echte restauratie zou te duur worden.

In plaats daarvan is een nieuwe constructie gemaakt. Ter plaatse van de oude begane grondvloer is nu een stijve betonplaat die gefundeerd is op nieuwe palen. De mortelschroefpalen zijn binnen de oude gevel aangebracht. Hierop staan nieuwe binnenspouwbladen die de verdiepingsvloer dragen. Deze houten vloer is als blijvende bekisting gebruikt voor de nieuwe betonvloer. Op deze manier is voldaan aan de hoge eisen t.a.v. belasting en isolatie.

Overdekt binnenterrein van het Arsenal in Leiden (foto Loulou Timmermans)

Het gebouw, twee carré tegen elkaar, heeft een dichte kern en een open kern. Deze laatste, vroeger een binnenplaats, is overdekt door een kapconstructie met gedeeltelijk glas. Zo ontstaat een lichte binnenruimte. Hierlangs loopt een binnengang die de kabinetten ontsluit en uitkijkt op het binnenterrein. De kap wordt gedragen door een spant van onbehandeld grenen dat de ruimte gedeeltelijk vult. De hele kap staat dus los van het oude gebouw. Op de vloer, met vloerverwarming, liggen gewone straatstenen. Deze passen goed bij de stenen van de oude gevels. De combinatie van het hout en de steenachtige materialen is in het hele gebouw doorgevoerd. Door het zorgvuldige materiaalgebruik hangt er een haast oosterse sfeer, nog versterkt door de grafische kunstwerken tussen de ramen.

DWL

Ook verlaten industriegebouwen kunnen inspirerende hergebruiksprojecten opleveren. De oude snelfiltergebouwen van het drinkwaterzuiveringsbedrijf in Rotterdam (DWL) huisvest nu een aantal woningen en een architectenbureau. Vooral de laatste is in kleurgebruik en detaillering een mooi voorbeeld.

De drie gebouwen zijn gebouwd in de jaren veertig. Het architectenbureau bewoont het middelste. Waar vroeger het water werd gezuiverd in betonnen bakken met grind, zijn nu kantoren. En waar vroeger het water werd verzameld in een mid-denkanal is nu een fraaie hal met vide. Er

is nog veel van het oorspronkelijke materiaalgebruik te vinden. De tegels op het bordes, het hekwerk en de trap zijn behouden. In de andere gebouwen hangen zelfs nog de drukmeters. De zogeheten overpompbakken zijn in ere hersteld en er zijn planten of keien in gelegd.

In tegenstelling tot de delen met woningen is in het deel met het architectenbureau spaarzaam met kleur omgesprongen. Het resultaat is evenwichtig en vanzelfsprekend.

Het geheel levert een resultaat op, dat nooit zou zijn bereikt met nieuwbouw. En het is juist dit onverwachte dat hergebruik een extra kwaliteit geeft.

Dit waren enkele geslaagde voorbeelden van aanpassing van gebouwen. De architectonische waarde is gehandhaafd of zelfs verhoogd door integratie met de nieuwe functie. Ook pompegebouwen, wassertorens en oude stations zijn inspirerende gebouwen om aan te passen en te bewonen. Integratie van de installatie is duur, door zijn specifieke problemen zijn de arbeidslonen bij hergebruik hoog en is geen prefab te gebruiken. Maar door zorgvuldig ontwerp en goede samenwerking zijn fraaie betaalbare resultaten te behalen. Dat staat vast.

Nederland heeft veel waardevolle gebouwen. Straks als het Monumenten Inventarisatie Project is voltooid zullen ook veel jonge monumenten op de lijst staan. Willen wij zo een groot monumentenbestand kunnen onderhouden, dan zullen we de moed moeten hebben deze monumenten aan te tasten en ze geschikt te maken voor gebruik.

Noot

Een heel andere categorie gebouwen heeft een overschot aan onderdak: de moeilijk verhuurbare hoogbouwflats aan de randen van de steden. Deze zijn in de jaren na de oorlog schoksgewijs tot stand gekomen. De bouwkundige kwaliteit laat vaak te wensen over. Er is veel leegloop, huurachterstand en sociale problemen. De meeste west Europese steden kennen deze problemen. Er is veel creativiteit voor nodig om hier een oplossing voor te vinden. Een groot voorbeeld is er al: in

Dreux in Frankrijk is een verpauperde wijk succesvol opgeknapt.

Gegevens:

Kantongerecht Utrecht, bouw 84-86, opdracht: RGD, architect: *Buro Oosting BNA BNS, ir. H. Beunderman.*

Mauritshuis, Den Haag, bouw 82-87, opdracht: RGD, architect: *ir. J.D. Mol - RGD Th. Tempelman.*

Arsenaal Leiden, bouw 79-81, opdracht: RUL, RGD, architect: *ir. Tj. Dijkstra.*

DWR Rotterdam, bouw 83-84, opdracht: projectontwikkelingsmaatschappij AMRO, architect: *Buro Kraayvanger.*

Literatuur

De Architect, nov. 86 - de *Architect* juli/aug. 87 - *Bouw* 14/15 84.

Goedkeurings- en meldingsplicht bij overdracht monumenten opgeheven

Tot de inwerkingtreding van de Rijkssubsidieregeling Restauratie Monumenten op 1 januari 1986 werden eigenaren van monumenten, aan wie een restauratiesubsidie verleend werd, gebonden aan de 'voorwaarden, waarop rijkssubsidies worden verleend voor de instandhouding van monumenten van geschiedenis en kunst' (beschikking van de Minister van O.K. en W. van 16 januari 1936, nr. 381, afdeling KW). In artikel 23 van die voorwaarden wordt (in het tweede lid) voorgeschreven dat overdracht van eigendom aan voorafgaande goedkeuring van de Minister van O.K. en W. (thans WVC) is gebonden. Het vierde lid bepaalt daarnaast dat de Minister in kennis gesteld moet worden van plaats en tijd van de overdracht om daarbij aanwezig te kunnen zijn.

Omdat die goedkeurings- en meldingsplicht thans niet meer noodzakelijk worden geacht, zijn deze niet meer in de bovengenoemde Rijkssubsidieregeling als voorschrift opgenomen. Omdat er geen redenen zijn om met betrekking tot die verplichting het verschil tussen eigenaren die voor 1 januari 1986 subsidie hebben ontvangen en eigenaren die na 1 januari 1986 subsidie hebben ontvangen, te handhaven, worden alle eigenaren, die gebonden zijn aan bovengenoemde voorwaarden ontheven van de verplichtingen voortvloeiend uit artikel 23, tweede en vierde lid. Voorafgaande goedkeuring en melding van de overdracht aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn derhalve niet meer nodig. Voor de goede orde zij erop gewezen, dat de verplichting neergelegd in het derde lid van artikel 23, het zogenaamde kettingbeding, wel van toepassing blijft.